

INVALIDITET, INKLUZIJA, KAPITALIZAM

Tomislav Medak*

SAŽETAK

U raspravi o društvenoj isključenosti invalida socijalna politika korijen problema i korijen rješenja detektira u sferi rada. Tim više što je Hrvatska na začelju EU ljestvice po radnoj uključenosti te kategorije stanovništva. Tvorci politika tvrde da će uključivanje u tržište rada omogućiti realiziranje njenog "punog radnog i osobnog potencijala". Međutim, to poistovjećivanje tržišta rada i samoozbiljenja potiskuje nepomirivost politika radne inkluzije i natjecateljskog tržišta rada. Analizirajući razloge te nepomirivosti, članak pokazuje da je invaliditet kao društvena kategorija strukturni i povijesni ishod uspona kapitalističkog načina proizvodnje. Društvena konstrukcija invaliditeta koja rezultira segregacijom manjine ima svoj korelat u konstrukciji sposobnosti, zdravlja i ljepote koja djeluje normirajuće i disciplinirajuće prema ostatku populacije. Iz te analize otvara se politički horizont ciljeva i savezništava koji ukazuje prema društvenom sistemu koji bi bio adekvatniji potrebama ljudske egzistencije, očuvanja zdravlja i razvoja specifičnih sposobnosti pojedinaca u svojoj raznolikosti njihovih fizičkih i mentalnih manifestacija.

SOCIJALNA I RADNA UGROŽENOST INVALIDA

Sa 1. siječnjom 2015. u Hrvatskoj je na snagu stupio Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba s invaliditetom koji bi trebao proširiti kvote zapošljavanja invalida s javnog na privatni sektor. Poslodavce s preko 20 zaposlenih zakonodavac obavezuje na zapošljavanje 2-6% radnika s invaliditetom, za što dobivaju jednogodišnju potporu po svakoj novozaposlenoj osobi u iznosu 31,500-52,500 KN, a u suprotnom svaki mjesec plaćaju penale u iznosu od 30% minimalne plaće pomnoženo s minimalnim brojem kvotom predviđenih zaposlenika s invaliditetom. Prema nadanjima Hrvatskog zavoda za zapošljavanje (HZZ) predložena rješenja "mogla bi značajno doprinijeti povećanju broja zaposlenih osoba s invaliditetom, a to znači i realiziranju njihovog punog radnog i osobnog potencijala".¹

Dugoročne tendencije i dosadašnje stanje međutim ne ostavljaju puno nade da će se poslodavci odlučiti za potpore namjesto penala. O razlozima ćemo niže. Pogledajmo prvo što govore statistike. Kako ne postoji univerzalni kriteriji niti univerzalni oblici invaliditeta, podaci variraju od društva do društva, no konsenzus je da nekih 10-12% globalne populacije ima invaliditet. Prema podacima Eurostata za 2011. u 28 zemalja EU 14% populacije ima ograničene sposobnosti, a 11% populacije ima ograničene radne sposobnosti. Prema podacima Hrvatskog zavoda javnog zdravstva od 2007. do 2013. ukupan broj invalida je narastao s nekih 475,000 na 510,000, od čega su nekih 60,000 branitelji s invaliditetom. Usporedimo li te podatke s popisom stanovnika iz 2011. nekih 11-12% populacije u Republici Hrvatskoj ima invaliditet, od čega prema posljednjim podacima 29% otpada na lokomotorna oštećenja, a 24,4% na duševne poremećaje. Najviše su pogođene osobe nakon 40. godine života.

U EU 57% invalida u radno aktivnoj dobi sudjeluje na tržištu rada u odnosu na 80% ukupne populacije. Ukupna stopa zaposlenosti invalida u EU je 47% (Hrvatska najlošija s 20%), a nezaposlenosti 17% (Hrvatska opet najlošija s 49%). Pritom je Hrvatska prema oba pokazatelja – sa svega 20% zaposlenih i sa 49% nezaposlenih među invalidima – na čvrstom začelju.² Neki 53% invalida u Hrvatskoj je u radno aktivnoj dobi

---

* Koordinator teorijskog programa i izdavačkih aktivnosti u Multimedijalnom institutu u Zagrebu (<http://www.mi2.hr/>).

1 Hrvatski zavod za zapošljavanje, "Izvešće o aktivnostima Hrvatskoga zavoda za zapošljavanje u području zapošljavanja osoba s invaliditetom u razdoblju od 1. siječnja do 30. lipnja 2014. godine", <http://www.hzz.hr/default.aspx?id=14294> [posjećeno 24. studenog 2014.].

2 Academic Network of European Disability experts (ANED), "European Comparative Data on Europe 2020 & People

(19-64 godina). U apsolutnim brojkama zaposleno je svega 16,549 invalida ili svega 3% od ukupne populacije invalida, uglavnom na radnim mjestima koja zahtijevaju srednju stručnu spremu. Prema podacima HZZ-a u prva tri kvartala 2014. udio zaposlenih invalida preko Zavoda iznosio je svega 0.8%, a invalidi su činili 2.3% nezaposlenih u evidenciji Zavoda. Ukratko, iako je invaliditet stanje koje pogađa veliki dio populacije, malo invalida ima priliku zaposliti se i realizirati svoje osobne potencijale kroz rad.

Dapače, pored isključenosti iz tržišta rada, invalidi su dodatno izloženi natprosječnom siromaštvu, niskoj kvaliteti i ubrzanom dokidanju socijalnih usluga te različitim tipovima isključivanja koji rezultiraju ranim izlaskom iz obrazovnog sistema, smanjenom mobilnošću, općom isključenošću iz društvenih aktivnosti i društvenom nevidljivošću.

PROTURJEČJE IZMEĐU POLITIKA RADNE INKLUZIJE I KAPITALISTIČKIH PROIZVODNIH ODNOSA

Vratimo se, međutim, na velika nadanja koja zakonodavac polaže u činjenicu da će iz poticajnih mjera zapošljavanja doći do realizacije punog radnog i osobnog potencijala invalida. U tom kratkopoteznom izjednačavanju radnog i osobnog potencijala invalida potkrada se tragični nesporazum systemske naravi u kojemu zakonodavac uzrok diskriminacije uzima za sredstvo emancipacije.

Već je na prvi pogled jasno proturječje između interesa poslodavaca i proklamiranih ciljeva politike radne inkluzije. Kada u uvjetima kapitalističkog načina proizvodnje radnik ulazi na tržište rada on u zamjenu za nadnicu poslodavcu prodaje svoju radnu snagu na određeno vrijeme. Poslodavac u proizvodnom procesu tu radnu snagu angažira u konkretan rad na određenom proizvodu ili usluzi, nastojeći ju iskoristiti kako bi proizveo što više unutar ugovorenog vremena. Poslodavac taj rad nastoji učiniti što produktivnijim povećanjem intenziteta rada i uvođenjem novih tehnologija koji povećavaju produktivnost tog rada. Što utrošeni rad proizvede više u jedinici vremena to više viška vrijednosti ostaje poslodavcu da realizira kroz prodaju proizvoda. Logika tržišne konkurencije i nužnost stvaranja profita sile poslodavca da stalno povećava produktivnost i smanjuje cijenu rada po jedinici proizvoda. U tu svrhu potrebna mu je sposobna i prilagodljiva radna snaga koja može odgovoriti na potrebe povećanja intenziteta rada i transformacije proizvodnog procesa.

Invalidi unutar tako zadatih potreba poslodavaca predstavljaju teret kapitalu i nemaju dobre izgleda u natjecanju na tržištu rada. Kada poslodavac zapošljava invalida onda pristaje na funkcionalna ograničenja njegovih radnih sposobnosti (pojmovnom određenju sposobnosti vratit ćemo se niže) koji mogu rezultirati u poteškoćama pri intenziviranju proizvodnje ili dodatnim troškovima adaptacije radnog mjesta i proizvodnog procesa funkcionalnim ograničenjima invaliditeta. Unatoč poticajima i penalima riječ je o budućim rizicima u koje poslodavci često ne žele ulaziti.

Naravno, postoji mnoštvo specifičnih tjelesnih i mentalnih konstitucija koje društvo određuje kao invaliditet i mnoštvo različitih proizvodnih procesa. Neki invalidi mogu biti adekvatna i produktivna radna snaga u nekim situacijama. Međutim, ovdje govorimo o idealnom prosjeku koji se tiče cjeline populacije i cjeline proizvodnog sistema i koji nepobitno potkrepljuju gorenavedeni statistički podaci. Pred činjenicom da zapošljavanje invalida predstavlja rizik i trošak za poslodavca, pretpostavka da je unutar produktivizma kapitalističkog načina proizvodnje moguće ostvariti uključivanje i društvenu ravnopravnost invalida pokazuje se iluzornom. Ta iluzija, međutim, odraz je razgraničavajuće funkcije kategorije invaliditeta unutar strukturne logike tržišta rada i povijesne geneze kapitalističkog načina proizvodnje.

INVALIDITET KAO PROIZVOD KAPITALIZMA

Iako je napredak znanosti i medicine pod kapitalizmom pridonio vijeku i kvaliteti života invalida, kao

---

with Disabilities”, [http://www.disability-europe.net/content/aned/media/ANED_2013_Task_6 - comparative data synthesis report – Europe2020_final.doc/](http://www.disability-europe.net/content/aned/media/ANED_2013_Task_6_-_comparative_data_synthesis_report_-_Europe2020_final.doc/) [posjećeno 30. studenog 2014.]

uostalom i ostatka populacije, invaliditet kao specifična društvena kategorija i oblik društvene isključenosti nastaje tek s razvojem kapitalizma i izravni je ishod njegovih strukturnih učinaka.

U predkapitalističkim društvima osobe s tjelesnim i mentalnim oštećenjima su razmjerno svojim funkcionalnim sposobnostima morale biti uključene u organizaciju seoske ekonomije i potrebnu skrb dobivale su unutar ekonomske jedinice proširene obitelji seoskog domaćinstva.³ S usponom kapitalističkog načina proizvodnje radnici istupaju iz obiteljske organizacije proizvodnje i kao individue stupaju na tržište rada u potrazi za nadnicom ne bi li osigurali sredstva za život. U tom prelasku na natjecateljsko tržište rada osobe s tjelesnim oštećenjima i duševnim poremećajima bivaju vrlo brzo potisnute na dno. Istodobno, potrebna obiteljska skrb za dodatnog neproduktivnog člana obitelji postaje hendikepom i potencijalnim uzrokom osiromašenja za radno aktivne članove obitelji.

Dakle, u procesu industrijske i urbane tranzicije rađa se isključenost invalida iz radne sfere kao temeljnog oblika društvene isključenosti u kapitalizmu. Budući da su radnici prisiljeni raditi kako bi osigurali sredstva za život, oni koji ne mogu raditi osuđeni su na bijedu i socijalnu smrt. Rani kapitalistički gradovi vrve siromasima, beskućnicima, sakatima, nemoćnima, nepoćudnima, umirućima. Kako bi se ta eksplodirajuća urbana populacija zadržala pod kontrolom i unaprijedila prema potrebama tržišta rada, osnivaju se javne društvene institucije poput bolnica, škola, zatvora, ubožnica i sirotišta. Različita oštećenja i poremećaji – vida, sluha, lokomotoričkog aparata, kognitivnih sposobnosti, psihe, itd. – postaju predmetom normirajućeg i disciplinirajućeg promatranja, klasificiranja i interveniranja, a pojavljuje se i objedinjena kategorija invaliditeta kojom se ta skupina odvaja od drugih oblika institucionalnoga zbrinjavanja prekršitelja zakona, nepoćudnih pojedinaca ili djece. Temeljna značajka te kategorije je privremena ili trajna nesposobnost tj. funkcionalno ograničenje za punopravno konkuriranje na tržištu rada. Temeljni cilj institucionalnog djelovanja je njeno radno osposobljavanje ili u suprotnom trajno institucionalno zbrinjavanje. Temeljna naučna disciplina tog institucionalnog djelovanja je medicina.

Kategorija invaliditeta liminalna je kategorija odnosa rad – kapital koja razdvaja armiju rada od ostatka odrasle populacije koja nije uključiva u tržište rada. Kategorija koja je u predkapitalističkim odnosima često imala razmjerno produktivnu ulogu unutar kolektivne organizacije svakodnevnog života (ali i često bivala izložena brutalnom isključivanju, proizvoljnom nasilju i stradanju karakterističnima za feudalni poredak u cjelini), u kapitalističkom načinu proizvodnje biva isključena iz proizvodne sfere i ostaje prepuštena patronizirajućem djelovanju institucija koje istodobno pružaju životno potrebnu skrb i potvrđuju matricu isključivanja. Budući da individualna prava i autonomija u kapitalizmu imaju svrhu i u nužnostima individualnog ugovaranja prodaje radne snage na tržištu rada, invalidima dugo vremena ostaju uskraćena individualna prava i osobna autonomija. Najnaprednija kapitalistička društva nastavila su primjenjivati eugeničke mjere desetljećima nakon iskustva nacističkih rasnih zakona, a mnoge kategorije invalida i danas teško ostvaruju neka od temeljnih političkih prava.

Recentne definicije invaliditeta⁴ polaze od tri dimenzije koje određuju invaliditet: zdravstveno stanje, funkcionalna ograničenja u obavljanju aktivnosti i neprilagođenost okoline. Te definicije mali su pomak u odnosu na desetljećima dominantni medicinski model invaliditeta.⁵ Taj model, nastao u okrilju disciplinarnih

---

3 Kako prije uspona kapitalizma ne postoji jedinstvena kategorija invaliditeta, naše razumijevanje položaja osoba s tjelesnim oštećenjima i duševnim poremećajima u predkapitalističkim i nekapitalističkim društvima uglavnom je anegdotalne naravi i više se temelji na općoj predodžbi brutalnosti predmodernog života nego na analizi njihovog položaja unutar proizvodnih i društvenih odnosa. Nemoćni su ili dvorske lude ili kljasti prosjaci, ili šamani ili izopčeni. Marginalni položaj invalida u kapitalističkoj društvenoj formaciji imao je za posljedicu da su povijesna znanost i socijalna antropologija poklanjale malo interesa takvoj analizi. Za kratki pregled izostanka znanstvene analize vidi Michael Oliver, *The Politics of Disablement* (Macmillan Education, 1990), str. 16–17, str. 25 i dalje.

4 The World Bank, *World Report on Disability: Main Report (English)*, <http://documents.worldbank.org/curated/en/2011/01/14440066/world-report-disability/> [posjećeno 30. studenog 2014.].

5 Kritiku medicinskog modela i sociološko fundiranje socijalnog modela invaliditeta razradio je Michael Oliver u *The*

institucija produktivističkog kapitalizma, vidi invaliditet kao osobnu tragediju koju se medicinskom intervencijom i rehabilitacijskom kompenzacijom nastoji umanjiti i time prilagoditi osobu s invaliditetom funkcioniranju u zatečenom okruženju i društvenim odnosima. Na tom modelu izgrađen je institucionalni okvir skrbi, primat medicinske nauke nad problematikom invaliditeta te poveća industrija lijekova i pomagala. Samoorganiziranim djelovanjem invalida i kritikom znanstvenika koji se bave društvenom problematikom invaliditeta posljednjih desetljeća medicinski model doveden je u pitanje.

Naime, sagledaju li se strukturni i povijesni uvjeti nastanka invaliditeta, evidentno je da su oštećenja i poremećaji podjednako sinteza socio-ekonomskih uvjeta i socio-kulturnih značenja koliko i zdravstvenog stanja osobe. Depresija može biti posljedica radnih odnosa, a shizofrenija u nekim sredinama i vremenima percipirana kao dar. Za razliku od toga invaliditet je uglavnom društveno određen, posljedica onesposobljavajuće okoline i društvenih odnosa. Dakle, riječ je o društvenim konstruktima koji su određeni oblicima isključivanja i dominacije unutar kapitalističkog načina proizvodnje i društvenih odnosa. Prilagođavanjem osobnih tjelesnih i mentalnih specifičnosti zatečenoj okolini i društvenim odnosima, dakle svođenjem društvene činjenice invaliditeta na medicinsko-individualnu razinu, medicinski model potiskuje društvenu narav problema i priječi njegovo rješavanje. Namjesto promjene okoline i odnosa invalide se sili na prilagodbu koja u idealnom prosjeku postojećih odnosa perpetuira njihovu isključenost.

IMPERATIV SPOSOBNOSTI

Nakon što smo ocrtali karijeru invalida u kapitalizmu, pogledajmo koji je značaj kategorije invaliditeta i njene implikacije po takozvanu zdravu populaciju. Invaliditet je, dakle, sistemska kategorija kapitalizma, a radna sposobnost karakteristika koja luči one koji ulaze u njegov središnji odnos od onih koji ostaju iz njega isključeni. No, trajni učinak samih proizvodnih procesa, uslijed njihovog intenziteta, repetitivnosti ili promjenjivosti, jesu fizička oštećenja i psihički poremećaji koji pogađaju one koji su uključeni. Dobna raspodjela invaliditeta u društvu pokazuje da veliki dio oštećenja i poremećaja dolazi sa starošću i radnim vijekom. Produktivizam kapitalizma (ali i socijalizma koji perpetuira središnji odnos kapitala i rada) uzima svoj danak.

Ako invaliditet ima isključujući učinak po radno nesposobnu populaciju, on ima i povezani normirajuće-disciplinarni učinak po radno sposobnu populaciju.⁶ Dok društveno uvjetovana onesposobljenost pogađa invalide, društveni imperativ radne sposobnosti i deziderat sposobnosti općenito pogađa ostatak društva. Narušeno zdravlje, kronična oboljenja, teške bolesti, ozljede na radu ili degenerativne promjene pored neposredne boli donose i prijetnju ispadanja iz tržišta rada i gubitka socijalne sigurnosti, a posljedično i gubitka dostojanstva, individualnosti i autonomije koje jamči život neovisan od institucija. U tom imperativu nalazi se realna osnova društvene opsesije zdravljem, rekreacijom, prehranom i izgledom – održavanje tijela i uma u punoj radnoj spremi i što podalje od društvene smrti koju donosi ispadanje iz tržišta rada.

U uvjetima ekonomije visoke strukturne nezaposlenosti, fleksibilizacije rada i niskog ekonomskog rasta često se čuju pozivi na mobiliziranje individualnih sposobnosti. Kuka se nad nedostatkom produktivnosti, fleksibilnosti radnih odnosa, individualne odgovornosti ili poduzetničkog duha. Ponekad je kriva tromost nasljeđena iz socijalizma, ponekad je kriv balkanski mentalitet. Međutim, pri takvom zaključivanju riječ je o kategorijalnim pogreškama gdje se očigledni sistemski problemi detektiraju kao individualne ili kolektivne mane, sprječavajući time raspravu o političko-ekonomskim ograničenjima sistema i njegovoj transformaciji. Isto tako, normirajuće-disciplinirajući imperativ sposobnosti zajedničku karakteristiku ljudskih tijela i umova da nezaustavljivo stare, troše se, ozljeđuju i propadaju svodi na individualnu razinu, sprječavajući time raspravu o društvenom sistemu koji bi bio adekvatniji potrebama ljudske egzistencije, očuvanja zdravlja i

---

Politics of Disablement.

6 Podrobnije o međusobnom odnosu onesposobljavajućih uvjeta (*disableism*) i normirajuće-disciplinirajućih imperativa sposobnosti (*ableism*) te teorijskim implikacijama po analizu invaliditeta i političkih strategija vidi Dan Goodley, *Dis/ability Studies - Theorising Disablism and Ableism* (Routledge, 2014).

razvoja specifičnih sposobnosti pojedinaca u svojoj raznolikosti njihovih fizičkih i mentalnih manifestacija. Ovako kao trajni učinak neispunjivog zahtjeva za održavanjem snage, izgleda i zdravlja ostaju strah, strepnja i osjećaj neadekvatnosti.

POLITIČKA SAVEZNIŠTVA

Simetrija konstrukta invaliditeta i imperativa sposobnosti unutar kapitalističkog društva upućuje na stratešku komplementarnost radikalnih zahtjeva društvenih pokreta invalida i društvenih pokreta usmjerenih protiv diskriminacije temeljem rade, roda, naroda, pasoša, seksualnosti, imperijalizma ili nejednakih posljedica klimatskih promjena. Potencijali i značaj u povezivanju relativno slabih društvenih pokreta invalida s drugim društvenim pokretima u borbi protiv sistemskih uvjeta diskriminacije je od obostranog i urgentnog značaja. Međutim, poput ostalih društvenih pokreta, veliki dio društvenog angažmana invalida danas se troši na napore da se održi kakav-takav, a često i patronizirajući javni sistem socijalne zaštite, osigura minimalni pristup invalida sferama svakodnevnice i dokine diskriminacija. Pristup temeljen na borbi za prava, pogotovo borbi za pravo na rad, kroz javne politike – iako potreban – sudara se na prvom koraku s jasnim ograničenjima realno mogućega unutar postojećeg sistema. Dapače, u vremenima politika štednje, kada država u cilju rasterećenja privrede mora smanjivati programe zaštite namijenjene onima koje privreda ne može uključiti, ta ograničenja unutar sistemskog djelovanja bolno su jasna. Kao poučan primjer može poslužiti *Americans with Disability Act*, naveliko slavljeno kao veliki zakonodavni iskorak globalnog značaja protiv diskriminacije invalida u uslugama i u radnoj sferi, a koji dugoročno nije doveo do povećanja zaposlenosti invalida.⁷

Proizvodni odnosi reproduciraju se kroz zatečene društvene odnose. Dominacija kapitala nad radom iskorištava razlike koje nudi rodna diskriminacija ili ilegalni status imigranata, iako bi nastavila postojati kada bi se ti specifični oblici društvene neravnopravnosti u idealnim okolnostima dokinuli. Međutim, ona ih istodobno oblikuje i često produbljuje, iako nije njihov jedini uzrok. Utoliko, uvođenje kvota ili socijalno poduzetništvo koji umanjuju učinke konkurencije tržišta rada mogu imati amortizirajuće učinke. Stoga nismo bezostatno protiv takvih reformskih mjera. Međutim, unutar natjecateljskog tržišta rada, njihov učinak po samoozbiljenje i emancipaciju populacije invalida kojoj se nada zakonodavac ostaje ograničen i nužno kontradiktoran.

Paralelno i nasuprot tim reformskim naporima, pokret za samostalno življenje i drugi oblici autonomne organizacije života invalida nastali u okviru socijalnog modela invaliditeta i novih društvenih pokreta praksama kolektivne i organizirane solidarnosti i brige doveli su u pitanje postojeća institucionalna i konvencionalna razgraničenja sfere rada i skrbi, individualnog i kolektivnog, privatnog i javnog, autonomnog subjekta i upućenosti na druge. Njima je otvoren horizont primijenjene kritike onesposobljavajućeg kapitalističkog sistema koji ukazuje na mogućnosti drugačije organizacije društvenih odnosa koji se temelje na pravu da se ne radi⁸, na ekonomiji uzajamnosti i brige, na razvoju svih članova društva u svojoj specifičnosti njihove individualne egzistencije. Hoće li ti eksperimenti imati i najmanje šanse postati nešto više od ograničenih potuprojekata ekonomskom sistemu temeljenom na beskonačnoj ekspanziji, izrabljivanju rada, kontinuiranoj bijedi i bespovratnom uništavanju planetarnih resursa pitanje je primarno povezivanja društvenih pokreta i mobilizacije društvenih masa u kritičnom prijelomnom trenutku poput ovog u kojem se nalazimo.

7 Marta Russell i Ravi Malhotra, "Capitalism and Disability", *Socialist Register*, 38 (2009), p. 221, <http://socialistregister.com/index.php/srv/article/view/5784>, [posjećeno 24. studenog 2014.].

8 Sunny Taylor "The Right Not to Work: Power and Disability", *Monthly Review* <http://monthlyreview.org/2004/03/01/the-right-not-to-work-power-and-disability/> [posjećeno 30. studenog 2014.].